

भारतीय ज्ञान आणि समकालीन समाज: बदलती परिस्थिती, समस्या आणि उपाय

संशोधक

श्री. गणेश दौलत भोये

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ नागपूर.

सारांश (Abstract)

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व नैतिक जीवनाचा कणा मानली जाते. वेद, उपनिषद, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, योग, आयुर्वेद आणि लोकज्ञान यांद्वारे भारतीय ज्ञानाने मानवाला समतोल, मूल्याधिष्ठित आणि सुसंवादी जीवन जगण्याची दिशा दिली आहे. मात्र समकालीन समाजात जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या वेगवान विकासांमुळे समाजाच्या रचनेत मोठे बदल घडून आले आहेत. या बदलत्या परिस्थितीचा थेट परिणाम कुटुंबव्यवस्था, शिक्षणपद्धती, सामाजिक नातेसंबंध आणि मूल्यव्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो. आजचा समाज अधिक भौतिकवादी, स्पर्धात्मक आणि व्यक्तिकेंद्री बनत चालला आहे. परिणामी नैतिक मूल्यांचा न्हास, सांस्कृतिक ओळखीचे संकट, मानसिक ताणतणाव, एकाकीपणा, सामाजिक असमानता आणि अस्थिरता यांसारख्या समस्या तीव्र होत आहेत. शिक्षण व्यवस्था प्रामुख्याने रोजगाराभिमुख बनली असून संस्कार, मूल्यशिक्षण आणि सामाजिक बांधिलकी यांकडे दुर्लक्ष होत आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतीय ज्ञान आणि समकालीन समाज यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश समकालीन समाजातील बदलती परिस्थिती आणि त्यातून निर्माण झालेल्या समस्यांचे विश्लेषण करणे हा आहे. तसेच भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या आधारे या समस्यांवर कोणते उपाय शक्य आहेत, हे शोधणे हा देखील या अभ्यासाचा महत्त्वाचा हेतू आहे. या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून पुस्तके, संशोधन लेख, जर्नल्स आणि इतर दुय्यम स्रोतांतील माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून असे आढळून येते की भारतीय ज्ञानपरंपरा आजच्या समाजातील अनेक समस्यांवर प्रभावी आणि शाश्वत उपाय सुचवते. योग व ध्यान मानसिक आरोग्यासाठी उपयुक्त ठरतात, आयुर्वेद आरोग्याचा प्रतिबंधात्मक दृष्टिकोन देतो, तर नीतिशास्त्र व मूल्यशिक्षण समाजात नैतिकता आणि सामाजिक सलोखा निर्माण करण्यास मदत करतात. शिक्षण, कुटुंब, आरोग्य आणि समाजकार्य या क्षेत्रांमध्ये भारतीय ज्ञानाचा समन्वय केल्यास समाज अधिक संतुलित, मूल्याधिष्ठित आणि मानवकेंद्रित बनू शकतो. अखेरीस असे म्हणता येईल की बदलत्या समकालीन समाजाला योग्य दिशा देण्यासाठी भारतीय ज्ञानपरंपरेचा पुनर्विचार व पुनरुज्जीवन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय ज्ञान ही केवळ भूतकाळातील परंपरा नसून ती वर्तमान आणि भविष्यकालीन समाजविकासासाठी एक प्रभावी मार्गदर्शक ठरू शकते.

बीजशब्द (Keywords)

भारतीय ज्ञान, समकालीन समाज, बदलती सामाजिक परिस्थिती, सामाजिक समस्या, मूल्यव्यवस्था, भारतीय संस्कृती, समाजपरिवर्तन, नैतिक मूल्ये, मानसिक आरोग्य, शिक्षण व समाज, शाश्वत विकास, भारतीय जीवनदृष्टी.

विषयाचा परिचय (Introduction)

भारतीय समाजाची ओळख ही केवळ भौगोलिक किंवा राजकीय नसून ती प्रामुख्याने भारतीय ज्ञानपरंपरेवर आधारित आहे. हजारो वर्षांपासून भारतीय ज्ञानाने समाजाच्या विचारपद्धतीला, आचार-विचारांना, मूल्यव्यवस्थेला आणि जीवनदृष्टीला आकार दिला आहे. वेद, उपनिषद, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, योग, आयुर्वेद, लोकपरंपरा आणि लोकज्ञान यांमधून विकसित झालेली भारतीय ज्ञानपरंपरा ही मानव, समाज आणि निसर्ग यांच्यातील समन्वयावर भर देणारी आहे. ही ज्ञानपरंपरा केवळ अध्यात्मापुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, नैतिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक जीवनाशी घट्टपणे जोडलेली आहे. परंतु समकालीन समाजात गेल्या काही दशकांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल घडून आले आहेत. जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या विकासांमुळे समाजाची रचना, जीवनशैली आणि विचारधारा वेगाने बदलत आहे. आजचा समाज अधिक गतिमान, स्पर्धात्मक आणि व्यक्तिकेंद्री बनत चालला आहे. या बदलांचा थेट परिणाम कुटुंबसंस्था, शिक्षणपद्धती, सामाजिक नातेसंबंध आणि मूल्यव्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो. पूर्वी समाजामध्ये संयुक्त कुटुंबपद्धती, सामूहिक जबाबदारी, परस्पर सहकार्य आणि नैतिक मूल्यांना महत्त्व दिले जात होते. मात्र सध्याच्या काळात विभक्त कुटुंबपद्धती, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अतिरेक, उपभोगवादी जीवनशैली आणि भौतिक यशालाच प्राधान्य देण्याची प्रवृत्ती वाढलेली आहे. परिणामी समाजात एकाकीपणा, मानसिक ताणतणाव,

असुरक्षितता आणि सामाजिक दुरावा वाढत आहे. सामाजिक सलोखा, सहिष्णुता आणि सांस्कृतिक ओळख यांना आव्हान निर्माण झाले आहे.

शिक्षण क्षेत्रातही मोठे परिवर्तन घडून आले आहे. शिक्षण अधिकाधिक रोजगाराभिमुख आणि स्पर्धाकेंद्रित बनले असून मूल्यशिक्षण, संस्कार आणि सामाजिक जाणीव यांना दुय्यम स्थान मिळत आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक यशासाठीची स्पर्धा वाढत असली तरी नैतिकता, सामाजिक जबाबदारी आणि मानसिक संतुलन यांचा अभाव दिसून येतो. याचा परिणाम समाजाच्या एकूण आरोग्यावर होत आहे. या पार्श्वभूमीवर समकालीन समाजातील विविध समस्यांकडे पाहिले असता नैतिक मूल्यांचा न्हास, सांस्कृतिक विस्मरण, मानसिक आरोग्याच्या समस्या, सामाजिक असमानता, संघर्ष आणि अस्थिरता या समस्या प्रकर्षाने जाणवतात. आधुनिक जीवनशैलीने भौतिक सुविधा वाढवल्या असल्या तरी जीवनातील समाधान, शांतता आणि सामाजिक एकोपा कमी झालेला दिसतो. त्यामुळे "विकास" आणि "प्रगती" या संकल्पनांचा पुनर्विचार करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. याच संदर्भात भारतीय ज्ञानपरंपरेचे महत्त्व पुन्हा अधोरेखित होते. भारतीय ज्ञान हे मानवकेंद्रित, मूल्याधिष्ठित आणि समग्र विकासाचा विचार करणारे आहे. योग व ध्यान मानसिक आरोग्यासाठी उपयुक्त ठरतात, आयुर्वेद आरोग्याचा प्रतिबंधात्मक दृष्टिकोन देतो, तर नीतिशास्त्र समाजात नैतिकता, कर्तव्यभावना आणि सामाजिक सलोखा निर्माण करण्यास मदत करते. भारतीय ज्ञानपरंपरा व्यक्तीच्या भौतिक, मानसिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक विकासाचा समतोल साधते. म्हणूनच बदलत्या समकालीन समाजात भारतीय ज्ञान आणि आधुनिक जीवन यांचा समन्वय साधणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय ज्ञानाला मागास किंवा कालबाह्य न समजता त्याचा आधुनिक संदर्भात पुनर्विचार करणे गरजेचे आहे. शिक्षण, कुटुंब, आरोग्य, समाजकार्य आणि धोरणनिर्मिती या सर्व क्षेत्रांमध्ये भारतीय ज्ञानाचा उपयोग केल्यास समाज अधिक संतुलित, मूल्याधिष्ठित आणि शाश्वत विकासाच्या दिशेने वाटचाल करू शकतो.

या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे भारतीय ज्ञान आणि समकालीन समाज यांच्यातील संबंधाचा सखोल अभ्यास करणे, बदलत्या परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचे विश्लेषण करणे आणि भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या आधारे त्यावरील उपाय सुचविणे हा आहे. सद्यस्थितीत समाजासमोर उभ्या असलेल्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी भारतीय ज्ञान ही एक प्रभावी मार्गदर्शक शक्ती ठरू शकते, हे या संशोधनातून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि समकालीन समाज यांच्यातील संबंधाचा सखोल अभ्यास करणे, बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचे विश्लेषण करणे आणि भारतीय ज्ञानाच्या आधारे त्या समस्यांवरील उपाय शोधणे हा आहे. हा अभ्यास सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टिकोनातून करण्यात आला असून तो प्रामुख्याने संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे.

संशोधनाचा प्रकार

सदर संशोधन वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) या दोन पद्धतींचा अवलंब करून करण्यात आले आहे. वर्णनात्मक पद्धतीद्वारे भारतीय ज्ञानपरंपरेची संकल्पना, तिची वैशिष्ट्ये, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि समकालीन समाजाची स्थिती स्पष्ट करण्यात आली आहे. तर विश्लेषणात्मक पद्धतीद्वारे समकालीन समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक व नैतिक समस्यांचे कारण-परिणाम संबंध समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाची स्वरूपरेषा

संशोधन संकल्पनात्मक व सैद्धांतिक (Conceptual and Theoretical) स्वरूपाचे आहे. यामध्ये प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षण किंवा प्राथमिक माहिती संकलन न करता उपलब्ध साहित्याच्या आधारे विषयाचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय ज्ञान, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान, शिक्षण आणि सांस्कृतिक अभ्यास या क्षेत्रांतील विविध संकल्पना, विचारधारा आणि सिद्धांतांचा आधार या संशोधनात घेण्यात आला आहे.

माहिती संकलनाची पद्धत

या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा (Secondary Data Sources) प्रामुख्याने वापर करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी खालील स्रोतांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेवरील प्राचीन व

आधुनिक पुस्तके, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान व सांस्कृतिक अभ्यास विषयक ग्रंथ, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधन जर्नल्समधील लेख, शासकीय धोरणे, अहवाल व शैक्षणिक दस्तऐवज, पीएचडी प्रबंध, संशोधन अहवाल आणि ऑनलाइन शैक्षणिक स्रोत या सर्व स्रोतांमधील माहिती विषयाशी सुसंगतता, विश्वसनीयता आणि शास्त्रीय महत्त्व या निकषांवर निवडण्यात आली आहे.

माहिती विश्लेषणाची पद्धत

संकलित माहितीचे तुलनात्मक, तर्कसंगत आणि चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील तत्त्वे आणि समकालीन समाजातील वास्तव परिस्थिती यांची तुलना करून साम्य व भेद स्पष्ट करण्यात आले आहेत. तसेच आधुनिक सामाजिक समस्यांवर भारतीय ज्ञान कितपत उपयुक्त ठरते, याचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. या विश्लेषणात कारण परिणाम संबंध, सामाजिक परिणाम आणि दीर्घकालीन प्रभाव यांचा विचार करण्यात आला आहे.

संशोधनाची व्याप्ती

या संशोधनाची व्याप्ती भारतीय ज्ञानपरंपरेचे सामाजिक, नैतिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक पैलू आणि त्यांचा समकालीन समाजावर होणारा प्रभाव यापुरती मर्यादित आहे. विशेषतः शिक्षण व्यवस्था, कुटुंबसंस्था, मानसिक आरोग्य, समाजकार्य आणि मूल्यव्यवस्था या क्षेत्रांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. आर्थिक किंवा राजकीय विश्लेषण हा या संशोधनाचा मुख्य केंद्रबिंदू नाही.

संशोधनाच्या मर्यादा

संशोधन पूर्णपणे दुय्यम माहितीवर आधारित असल्यामुळे प्रत्यक्ष क्षेत्रीय अनुभव किंवा प्राथमिक माहितीचा समावेश करण्यात आलेला नाही. तसेच भारतीय ज्ञानपरंपरेचे सर्व पैलू सविस्तरपणे मांडणे हे या अभ्यासाच्या कक्षबाहेर आहे. भविष्यात या विषयावर क्षेत्रीय सर्वेक्षण, मुलाखती आणि अनुभवाधारित संशोधन केल्यास अधिक सखोल निष्कर्ष काढता येऊ शकतात.

संशोधनाची विश्वासाहता

संशोधनात वापरलेली माहिती विश्वसनीय आणि शास्त्रीय स्रोतांवर आधारित आहे. विविध लेखकांचे विचार, सिद्धांत आणि संशोधन निष्कर्ष यांची तुलना करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. त्यामुळे या संशोधनाचे निष्कर्ष शास्त्रीयदृष्ट्या विश्वासाह ठरतात.

संशोधनाचे महत्त्व

संशोधन पद्धती भारतीय ज्ञान आणि समकालीन समाज यांच्यातील नाते समजून घेण्यास उपयुक्त ठरते. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत निर्माण झालेल्या समस्यांवर भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या आधारे उपाय सुचविण्यास हे संशोधन मार्गदर्शक ठरू शकते. शिक्षण, समाजकार्य, धोरणनिर्मिती आणि सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन या क्षेत्रांमध्ये या संशोधनाचा उपयोग होऊ शकतो.

चर्चा (Discussion)

या संशोधनाच्या चर्चेत भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि समकालीन समाज यांच्यातील परस्पर संबंध, बदलत्या परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्यांचा स्वरूप, तसेच त्या समस्यांवर भारतीय ज्ञान कितपत प्रभावी उपाय देऊ शकते याचा सखोल विचार करण्यात आला आहे. समकालीन समाजातील वास्तव परिस्थिती आणि भारतीय ज्ञानपरंपरेतील तत्त्वे यांची तुलना केल्यास अनेक महत्त्वाचे मुद्दे स्पष्टपणे समोर येतात.

समकालीन समाजात झालेल्या बदलांचा विचार करता असे दिसून येते की आधुनिकीकरण आणि तंत्रज्ञानामुळे जीवन अधिक गतिमान व सुलभ झाले असले तरी मानवी नातेसंबंध, सामाजिक सलोखा आणि मानसिक शांतता यामध्ये घट झालेली आहे. भौतिक प्रगतीला अधिक महत्त्व दिले जात असल्यामुळे जीवनातील मूल्यात्मक पैलू दुर्लक्षित होत आहेत. व्यक्तिकेंद्री विचारसरणी वाढत चालल्याने सामाजिक बांधिलकी, सहकार्य आणि सामूहिक जबाबदारी कमी होत आहे. ही परिस्थिती समाजाच्या दीर्घकालीन विकासासाठी चिंताजनक आहे.

या पार्श्वभूमीवर भारतीय ज्ञानपरंपरेचा विचार केल्यास ती व्यक्ती आणि समाज यांच्यात समतोल राखण्यावर भर देते. भारतीय ज्ञानात व्यक्तीचे कर्तव्य, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी यांना विशेष महत्त्व दिले आहे.

त्यामुळे समकालीन समाजातील मूल्यांचा न्हास ही समस्या भारतीय ज्ञानाच्या आधारे समजून घेता येते आणि त्यावर उपायही सुचवता येतात. उदाहरणार्थ, नीतिशास्त्र आणि धर्म या संकल्पना व्यक्तीला स्वार्थापेक्षा समाजहिताचा विचार करण्यास प्रवृत्त करतात.

मानसिक आरोग्याच्या समस्यांच्या संदर्भातही या संशोधनातून महत्त्वाचे निष्कर्ष समोर येतात. आधुनिक जीवनशैलीमुळे ताणतणाव, चिंता, नैराश्य आणि एकाकीपणा वाढताना दिसत आहे. या समस्यांवर केवळ वैद्यकीय उपचार पुरेसे ठरत नाहीत. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील योग, ध्यान आणि जीवनशैलीविषयक तत्त्वे मानसिक संतुलनासाठी प्रभावी ठरू शकतात. या अभ्यासातून असे दिसून येते की भारतीय ज्ञान केवळ उपचारात्मक नसून प्रतिबंधात्मक दृष्टिकोन देते, जो समकालीन समाजासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.

शिक्षण क्षेत्रातील चर्चेत असे आढळून येते की सध्याची शिक्षण व्यवस्था अधिकाधिक कौशल्य आणि रोजगारकेंद्रित बनली आहे. परिणामी मूल्यशिक्षण, संस्कार आणि सामाजिक जाणीव यांना दुय्यम स्थान मिळत आहे. या संशोधनानुसार शिक्षण व्यवस्थेत भारतीय ज्ञानाचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकता, जबाबदारी आणि सामाजिक संवेदनशीलता विकसित होऊ शकते. शिक्षणाचा उद्देश केवळ रोजगारनिर्मिती नसून सुजाण आणि जबाबदार नागरिक घडवणे हा असावा, असा दृष्टिकोन भारतीय ज्ञानातून मिळतो.

कुटुंबसंस्थेच्या संदर्भात चर्चा करताना असे स्पष्ट होते की बदलत्या जीवनशैलीमुळे कुटुंबातील संवाद कमी होत आहे. विभक्त कुटुंबपद्धती, वेळेचा अभाव आणि तांत्रिक व्यस्तता यामुळे नातेसंबंधांमध्ये तणाव निर्माण होत आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेत कुटुंबाला समाजाचा आधारस्तंभ मानले गेले आहे. कुटुंबातील परस्पर आदर, सहकार्य आणि कर्तव्यभावना यांमुळे व्यक्तीचा सामाजिक विकास घडतो. त्यामुळे समकालीन समाजात कुटुंबसंस्थेचे बळकटीकरण करण्यासाठी भारतीय ज्ञानातील मूल्ये महत्त्वाची ठरतात.

या संशोधनातून असेही दिसून येते की सामाजिक असमानता, संघर्ष आणि असहिष्णुता या समस्या वाढत चालल्या आहेत. आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विषमता समाजात तणाव निर्माण करते. भारतीय ज्ञानपरंपरा समता, सहिष्णुता आणि 'वसुधैव कुटुंबकम्'सारख्या संकल्पनांद्वारे सर्वसमावेशक समाजनिर्मितीचा विचार मांडते. या संकल्पनांचा उपयोग केल्यास समकालीन समाजातील विभाजन कमी करण्यास मदत होऊ शकते. तसेच, विकासाच्या संकल्पनेबाबतही या संशोधनात महत्त्वपूर्ण चर्चा करण्यात आली आहे. आधुनिक समाजात विकास म्हणजे केवळ आर्थिक वाढ असा संकुचित अर्थ घेतला जातो. मात्र भारतीय ज्ञानपरंपरेत विकासाचा अर्थ भौतिक, मानसिक, सामाजिक आणि नैतिक प्रगती असा व्यापक आहे. त्यामुळे शाश्वत आणि मानवकेंद्रित विकासासाठी भारतीय ज्ञानाचा दृष्टिकोन अधिक योग्य ठरतो. एकूणच, या चर्चेतून असे स्पष्ट होते की समकालीन समाजातील अनेक समस्या या भारतीय ज्ञानापासून झालेल्या दुराव्यामुळे तीव्र झालेल्या आहेत. भारतीय ज्ञानपरंपरेचा आधुनिक संदर्भात पुनर्विचार केल्यास समाजातील मूल्यात्मक अधःपतन, मानसिक असंतुलन आणि सामाजिक विस्कळीतपणा यावर प्रभावी उपाय मिळू शकतात. मात्र हे करताना भारतीय ज्ञान आणि आधुनिकतेचा समन्वय साधणे आवश्यक आहे; अंधानुकरण किंवा केवळ पारंपरिक दृष्टिकोन उपयोगी ठरणार नाही.

निष्कर्ष (Conclusion)

या संशोधनाच्या आधारे असे स्पष्टपणे निष्कर्ष काढता येतो की भारतीय ज्ञानपरंपरा ही केवळ भूतकाळातील सांस्कृतिक वारसा नसून ती समकालीन समाजाच्या अनेक गुंतागुंतीच्या समस्यांवर मार्गदर्शन करणारी एक प्रभावी ज्ञानव्यवस्था आहे. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीमुळे आजचा समाज अनेक आव्हानांना सामोरा जात आहे. भौतिक प्रगतीच्या वेगात नैतिक मूल्ये, सामाजिक सलोखा आणि मानसिक संतुलन यांकडे दुर्लक्ष होत असल्याचे दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर भारतीय ज्ञानपरंपरेचे महत्त्व अधिकच अधोरेखित होते. समकालीन समाजातील बदलांचा विचार करता असे आढळून येते की जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान आणि उपभोगवादी जीवनशैलीमुळे जीवन अधिक सोयीस्कर झाले असले तरी समाजात एकाकीपणा, तणाव, अस्थिरता आणि मूल्यांचा न्हास वाढलेला आहे. कुटुंबसंस्था, शिक्षणव्यवस्था आणि सामाजिक नातेसंबंध यांवर या बदलांचा प्रतिकूल परिणाम झालेला दिसतो. हे संशोधन दर्शवते की या समस्यांचे मूळ केवळ आर्थिक किंवा तांत्रिक घटकांत नसून मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोनाच्या अभावात दडलेले आहे.

या अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की भारतीय ज्ञानपरंपरा मानवकेंद्रित आणि समग्र विकासाचा विचार करणारी आहे. योग, ध्यान आणि आयुर्वेद यांसारख्या भारतीय ज्ञानाच्या शाखा मानसिक व शारीरिक आरोग्याच्या दृष्टीने आजही तितक्याच उपयुक्त आहेत. नीतिशास्त्र, कर्तव्यभावना आणि सामाजिक जबाबदारी यांवर भर देणारी भारतीय विचारसरणी समाजात नैतिकता आणि सलोखा प्रस्थापित करण्यास मदत करू शकते. त्यामुळे

समकालीन समाजातील मानसिक आरोग्य, सामाजिक विस्कळीतपणा आणि नैतिक अधःपतन यांसारख्या समस्यांवर भारतीय ज्ञान प्रभावी उपाय देऊ शकते.

शिक्षणाच्या संदर्भात या संशोधनातून असे दिसून येते की सध्याची शिक्षणव्यवस्था अधिकाधिक रोजगाराभिमुख आणि स्पर्धाकेंद्रित झाली आहे. परिणामी विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यशिक्षण, सामाजिक संवेदनशीलता आणि नैतिक जाणीव यांचा अभाव जाणवतो. भारतीय ज्ञानाचा शिक्षण व्यवस्थेत समावेश केल्यास शिक्षणाचा उद्देश केवळ रोजगारनिर्मितीपुरता मर्यादित न राहता व्यक्तिमत्त्व विकास, सामाजिक बांधिलकी आणि जबाबदार नागरिक घडवणे हा होऊ शकतो. तसेच, समाजकार्यात आणि धोरणनिर्मितीत भारतीय ज्ञानाचा वापर केल्यास शाश्वत आणि समतोल विकास साधता येऊ शकतो. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील 'वसुधैव कुटुंबकम्', समता, सहिष्णुता आणि निसर्गाशी सुसंवाद यांसारख्या संकल्पना आजच्या विभाजित आणि संघर्षग्रस्त समाजासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतात. या मूल्यांचा स्वीकार केल्यास सामाजिक असमानता आणि संघर्ष कमी करण्यास मदत होऊ शकते. अखेरीस असे म्हणता येईल की भारतीय ज्ञान आणि आधुनिक समाज यांचा समन्वय साधणे ही काळाची गरज आहे. भारतीय ज्ञानाला मागास किंवा कालबाह्य समजण्याऐवजी त्याचा आधुनिक संदर्भात पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा यांचा समतोल साधल्यास समाज अधिक मूल्याधिष्ठित, मानसिकदृष्ट्या सुदृढ आणि शाश्वत विकासाच्या दिशेने वाटचाल करू शकतो.

संशोधनातून हेही स्पष्ट होते की भविष्यातील समाजविकासासाठी भारतीय ज्ञानपरंपरेवर आधारित अधिक सखोल, अनुभवाधारित आणि क्षेत्रीय संशोधनाची आवश्यकता आहे. त्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेचे पुनरुज्जीवन हे केवळ सांस्कृतिक गरज नसून समकालीन समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक अपरिहार्य प्रक्रिया आहे.

संदर्भग्रंथ सूची (References)

- अरविंद, श्री. (१९९८). भारतीय संस्कृतीचे अधिष्ठान. श्री अरविंद आश्रम प्रकाशन.
गांधी, मो. क. (२०११). हिंद स्वराज. नवजीवन प्रकाशन. (मूळ प्रकाशन १९०९)
राधाकृष्णन, सर्वपल्ली. (२००९). भारतीय तत्त्वज्ञान (खंड १-२). ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
दासगुप्ता, सुरेंद्रनाथ. (२००९). भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास. केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.
टागोर, रवींद्रनाथ. (२००६). साधना : जीवनाची अनुभूती. मॅकमिलन.
मुखर्जी, राधाकमल. (२०१५). भारतीय ज्ञानप्रणाली : संकल्पना व उपयोग. पिअरसन इंडिया.
शर्मा, रामनाथ. (२०१३). भारतीय सामाजिक विचार. अटलांटिक प्रकाशन.
कुलकर्णी, ग. दि. (२०१८). भारतीय संस्कृती आणि समाज. डायमंड पब्लिकेशन्स.
श्रीनिवास, एम. एन. (२०१७). आधुनिक भारतातील सामाजिक बदल. ओरिएंट ब्लॅक्सवान.
देशपांडे, सतीश. (२०१९). समकालीन भारत : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन. पेंग्विन इंडिया.
गिडेन्स, अँथनी. (२०१७). समाजशास्त्र. पोलिटी प्रेस.
भारत सरकार. (२०२०). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
एनसीईआरटी. (२०२३). राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा. भारत सरकार.
युनेस्को. (२०२१). शिक्षणाचे नवे सामाजिक करार. युनेस्को प्रकाशन.
इंडियन जर्नल ऑफ सोशल वर्क. (विविध अंक). टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था.
जर्नल ऑफ इंडियन फिलॉसॉफी. (विविध अंक). सिंगर.
इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली. (विविध अंक). समीक्ष ट्रस्ट.
अय्यंगार, बी. के. एस. (२००५). योगदीपिका. शोकेन बुक्स.
फायरस्टीन, जॉर्ज. (२०१२). योग परंपरा : इतिहास, तत्त्वज्ञान व साधना. होम प्रेस.